

NEOLİTİK TOPLUMLARDA BAŞ VEYA TÜM BEDENİ ALÇILAMA GELENEĞİ: ANADOLU VE YAKINDOĞU'DAN BAZI ÖRNEKLER

PRACTICE OF REMODELLING SKULLS OR
BODIES BY PLASTERING IN NEOLITHIC
SOCIETIES: SOME EXAMPLES FROM
ANATOLIA AND THE NEAR EAST

Metin ÖZBEK*

Anahtar Sözcükler: Neolitik, Yakındoğu, Anadolu, alçı sıvalı kafatasları, ata kültü
Keywords: Neolithic, Near East, Anatolia, plastered skulls, ancestral cult

Covering or remodelling skulls with plaster and red ochre that had been removed from the rest of the skeleton after the flesh had decayed, is a rather common practice among the Neolithic cultures of Anatolia and of the Near East. Even if there is no direct evidence that would help in understanding the motives beyond this practice, it can still be considered in the conceptual changes that took place during this time period, mainly of death and life. The paper will cover a description of the plastered skulls and bodies that have been recovered at the Neolithic sites of Körtik Tepe, Cafer höyük in Southeastern Turkey and at Köşk Höyük, Aşıklı and Çatal Höyük in Central Anatolia. These finds will be considered together with the similar finds from other Neolithic sites of the Near East.

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Yakın-Doğu'nun, bugünkü bilgilerimizin ışığında, toplam 12 Neolitik köy yerleşiminde ilginç bir ölü gömme adeti olarak karşımıza çıkan kafatasında sadece yüz kısmını, kulak, burun, göz ve ağız gibi tüm ayrıntıları vererek alçı, kil gibi maddelerle sıvama ya da bildiğimiz kadarıyla sadece Anadolu ve Suriye'de uygulandığına tanık olduğumuz ölümden hemen sonra, ceset çürümeden, tüm vücudu alçı ile kaplama adetlerini çeşitli yönleriyle tanıtmaya yönelik olacaktır.

2. Ölüyü Alçılama Uygulamaları

Ölünün bir törenle belirli bir yere gömülmesi ade-

ti bugünkü bilgilerimizin ışığında Orta Paleolitik Çağda yaşamış olan Neandertaller'e kadar gitmektedir. Birçok kültürel olay gibi, ölü gömme adeti de tarihöncesi çağlardan bu yana devamlı bir değişim süreci halinde karşımıza çıkmıştır. Bu davranış örüntüsü sadece zaman içinde değil, bir bölgeden diğerine de son derece farklılıklar göstermiştir. Ölü gömme adetleriyle ilgili sadece Neolitik kültür evresiyle sınırlı kalarak herhangi bir bölgenin, hatta o bölge içinde bir köy yerleşmesinin arkeoloji ve antropoloji dünyasına kazandırdıklarını sergilemeye çalışsak bu makalenin sınırlarını kat kat aşan bir çeşitlilik ve zenginliğe tanık oluruz. Mezar türleri, mezar içinde ölüye verilen pozis-

yon, yanına konulan hediyeler, tekli ya da çoklu gömüt türleri, birincil ve ikincil gömüt uygulamaları, kafataslarının gövde iskeletlerinden ayrılarak özel bir mekanda saklanması, ölünün bacağındaki yumuşak kısımların bıçakla kazınıp alındıktan (scalping) sonra toprağa gömülmesi şeklinde kendini yansıtan olanca çeşitliliğiyle bu kültürel örüntünün ne kadar karmaşık olduğunu gözler önüne sermektedir (Y.Garfinkel 1994; I.Kuijt 2000; H.G. Gebel et.al. 2002). Eriha (K.M.Kenyon 1981; G.Kurth, O. Röhrer-Ertl 1981), Ain Ghazal (G.O.Rollefson 1983, 1990), Abu Hureyra (A.M.T.Moore, T.I. Molleson 2000), Khirokitia (F.LeMort 1994), Çayönü (M.Özdoğan, A.Özdoğan 1990) ve Çatal Höyük (J.Mellaart 1967) gibi çok sayıda Neolitik yerleşimler Yakın-Doğu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'da uygulanan ölü gömme adetlerine ilişkin zengin bir çeşitlemeyi yansıtmaktadır. Yazısız dönemler söz konusu olduğunda, insanoğlunun ölüm ve ölen karşısında sergilediği davranışı yorumlamanın da her zaman kolay olmadığını, bazı noktaların daima karanlıkta kaldığını unutmamak gerekir.

2. 1. Yakın Doğu'dan örnekler

Ölünün iskelet haline dönüştükten sonra sadece kafatasını, alt çene ile ya da alt çenesiz alıp bazen alçı, bazen de kil ile yüz düzeyindeki ayrıntıları vererek sıvama adedinin ilginç örnekleri Neolitik çağda Suriye, İsrail, Ürdün ve Anadolu'da, bugünkü bilgilerimize göre, toplam 12 Neolitik Çağ köy yerleşmesinde gün ışığına çıkarılmıştır (E.Strouhal 1973, 231; G.Kurth, O.Röhrer-Ertl 1981, 436; D.Ferembach 1985, 52; U.Silistrel 1988, 62; C.Butler 1989, 115) (Res.1). İsrail bu ölü gömme adedinin en yaygın olarak görüldüğü bölge sayılır; bu ülkedeki Neolitik Çağ köyleri olan Beisamoun (D.Ferembach, M.Lechevalier 1973, 225), Eriha (K.Kenyon 1981; G.Kurth, O.Röhrer-Ertl 1981; W.D.Kingery et.al., 1988; E.Strouhal 1973), Nahal Hemar (B.Arensburg, I. Hershkovitz 1989) ve Kfar HaHoresh (G.R.H.Wright 1988, 51; Y.Goren et.al., 2001, 672) alçılanmış kafataslarına ilişkin en güzel örnekleri bize kazandırmıştır. Ayrıca, Suriye'de

Abu Hureyra (A.M.T.Moore, T.I.Molleson 2000, 277), Tel Aswad (D.Stordeur 2003) ve Tel Ramad (H. DeContenson, W.J.Van Liere 1966; J. Anfruns 1993, 86), Ürdün'de Ain Ghazal (G.O. Rollefson 1983, 29; 1990, 107; A.H. Simmons et.al.,1990; P.S.Griffin et.al., 1998; M.Bonogofsky 2001) baş ya da tüm bedeni alçılama adetlerine ilişkin buluntular veren diğer Neolitik Çağ köy yerleşmeleridir.

2. 2. Anadolu örnekleri

Ölünün ve özellikle kafatasının alçı ile sıvanması, yukarıda sözü edilen YakınDoğu'daki bir çok yerleşimde oldukça iyi tanımlanmış ve yayınlanmıştır. Buna karşılık Anadolu'da ortaya çıkan ilk örnekler bilim dünyasına tam olarak yansımadığı gibi, özellikle son yıllarda bu tür uygulamayı yansıtan bulguların sayısı da giderek artmıştır. Burada Anadolu örnekleri, başlıca özellikleri ile tanıtılacaktır.

Köşk Höyük: Niğde iline bağlı Bahçeli kasabası sınırları içinde yer alan ve Geç Neolitik- Erken Kalkolitik çağla tarihlendirilen Köşk Höyük 1981 yılından beri kazılmaktadır (U.Silistrel 1989, 361; S.Özkan et.al. 2001; A.Öztan, S. Özkan 2003, 447). Bugüne kadar yapılan kazılarda toplam dört yapı katı gün ışığına çıkarılmıştır (A.Öztan, S.Özkan 2003, 447). C¹⁴ yöntemiyle yapılan tarihlere göre 1 no.lu tabaka G.Ö. 6883 ± 120 yıl eskiye aittir (S.Özkan 2002, 518). Özkan'a göre, kazılan diğer üç yapı evresi için elde edilen tarih G.Ö. 7200-6900 yılları arasını vermiştir.

Köşk Höyük'te 1985 ile 2000 yılları arasında 12 erişkin ve bir çocuk olmak üzere toplam 13 bireyin izole halde kafatasları (gövdelerin nerede olduğu bilinmemektedir) ele geçmiştir. Erişkinlerden üçü erkek, dördü kadın ve beşinin de ölüm yaşları ile cinsiyetleri belirlenememiştir. Yaşları belirlenmiş olan erişkinlerin hepsi de genç ya da orta yaşta ölmüşlerdir (M. Bonogofsky 2004). 10 erişkin ve yaşı belirlenememiş olan çocuğun kafatası yüz hizasında kil ile kaplanmıştır (Res.2a,b). Diğer iki erişkine ait kafatasında ise hiçbir alçılama izi bulunmamaktadır (M. Bonogofsky 2004).

Köşk Höyük'te ilk alçılı kafatası bir çocuğa ait olup Silistreli (M.Bonogofsky 2004) tarafından bulunmuştur. Aynı zamanda aşı boyalı olan bu kafatası 1985 yılında bulunmuştur. Buluntu ile beraber ölü hediyelerinin olup olmadığı bilinmemektedir (Yakar 1991, 27). 1987 yılı kazı çalışmaları sırasında ise 21-24 yaşlarında ölmüş bir kadına ait iyi korunmuş bir kafatası III no.lu yapı katında alçı sıvalı bir seki üzerinde izole halde ele geçmiştir (U.Silistreli 1988, 62). Ölen bireyin, iskelet haline dönüştükten sonra sadece kafatası alınıp yüz düzeyinde kil ile sıvanarak ve üzerine aşı boyası serpidikten sonra özel bir yerde korunduğu anlaşılmaktadır. Kafatasının yanında bulunan yuvarlak siyah taştan bir çift gözün alçılı kafatasının göz çukurlarına sabitleştirildiği, ancak bu eklemeleri zamanla çeşitli nedenlerden ötürü düşükleri tahmin edilmektedir. Alın bölgesindeki yeşil boya lekesinin büyük bir olasılıkla ilgili bölgeyi de kapsayan ve bakırdan bir takı da ihtiva eden süs eşyasının bıraktığı iz olduğu tahmin edilmektedir (M.Bonogofsky 2004). Kafatası ile aynı seviyeden boncuklar, kırmızı boyalı kaplara ait kalıntılar, hayvan kemikleri ve kırılmış boynuz gövdeleri ele geçmiştir.

Silistreli tarafından yürütülen 1989 kazı mevsiminde II no.lu yapı katında ele geçen iki genç erkeğe ait kafatasında kil siva izleri görülmemiştir (M.Bonogofsky 2004). Ancak, her iki bireyle birlikte bulunan kilden burun ve göz parçaları ile bazı küçük kafatası parçalarının dış yüzeylerine yapışık halde ele geçen kırmızı boya kaplı kil kalıntıları göz önüne alınacak olursa, bunların da kil sıvalı olma olasılıkları akla getirilebilir. Yine II no.lu yapı katında 1990'da ortaya çıkarılan dört kafatasından yalnızca ikisi kil sıvalıdır, diğer ikisi üzerinde ise bu tür işlemler yapılmamıştır. Sıvalı olanlar genç ya da orta yaşlarda ölmüş kadınlara aittir (M.Bonogofsky 2004). Kafataslarından birinde sadece yüz kısmı sıvanmış olup gözler ve burun belirlenmiştir. Önceki yıllarda bulunmuş sıvalı kafatasları gibi bunların da aşı boyası ile kaplandığı anlaşılmaktadır. 1990 kazı mevsiminde ele geçen sıvasız kafataslarından biri yaşlı, diğeri de genç kadına aittir.

2000 yılındaki kazı çalışmaları sırasında beş erişkinin daha benzer şekilde kil sıvalı kafataslarına rastlandı (A.Öztañ 2002, 57; Özkan et.al.,2001, 336). II no.lu yapı katına ait olan bu kafatasları 100 x 120 cm boyutlarındaki dikdörtgen bir seklinin üzerinde ele geçmiştir. Toprak altındaki koşullardan zaman içinde ciddi biçimde hasar görmüş, ezilmiş ve birbirlerinin adeta içine girmiş olmalarına rağmen hepsinin de öncekiler gibi kil ile sıvanmış oldukları ve daha sonra aşı boyası ile kaplandıkları anlaşılmaktadır (M.Bonogofsky 2004). Bir yandan kötü biçimde korunmuş olmaları, diğer yandan bazı anatomik ayrıntıları maskeleyen kil tabakası yüzünden kafataslarının ait oldukları bireylerin kesin ölüm yaşları ve cinsiyetleri belirlenememiştir. Bonogofsky (2004), hepsinin de genç yaşta ölmüş olduklarını belirtmekle yetinmektedir. Bu durumda, 2000 yılında bulunan beş kafatasında öncelikle cinsiyetin saptanması ve MR (manyetik rezonans) görüntülerinin çekilmesi amacıyla Bonogofsky tarafından yarım bırakılan araştırmanın yeniden ele alınması gerekmektedir. Kil sıvalı kafataslarına sadece II değil, III no.lu yapı katında da rastlanması Köşk Höyük'te bu inancın sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir (A.Öztañ 2002, 57). Öztañ'ın belirttiğine göre, Köşk Höyük kafataslarından birinde boynun da bulunması, Tel Ramad'daki uygulamayı çağrıştırmaktadır.

Son Neolitik-İlk Kalkolitik evre ile yaşıt olduğu belirlenen (S.Özkan 2002, 509) Köşk Höyük'te bu kil sıvalı kafatasları dışında, basit toprak mezarlara gömülmüş ya da küp, vazo ve çömlek içinde toprağa verilmiş çok sayıda (aşağı yukarı 100 birey) geç fetal aşamada veya doğumdan kısa bir süre sonra ölmüş bebeklere ait iskelet bulunmuştur.¹

Aşıklı Höyük: Aksaray iline bağlı Kızılkaya köyü sınırları içinde yer alan Aşıklı'da 1989 yılından beri kurtarma kazıları yapılmaktadır (U.Esin 1991, 1994). Bugüne kadar kazı çalışmalarında 65 insana ait iskelet kalıntısı bulunmuş ve bunların demografik ve patolojik açılarından incelemeleri yapılmıştır (Özbek 1998). Cinsiyeti tespit

edilebilenlerden 21'i kadın, 14'ü de erkektir. 1997 kazı döneminde bir evin taban altında, orta yaşlarda bir erkeğin (No.114) iskelet kalıntılarına rastlanmıştır. Yanında herhangi bir ölü he-diyesi olmayan bu bireyin korunmuş olan kafatası ve gövde kemikleri üzerinde, kalınlığı yer yer 3-4 mm yi bulan alçı sıva vardır (Res.3a, b, c, d). Tüm kemikler üzerinde kolayca görülebilen alçı ve kemiklerin kortikal yüzeylerindeki kırmızı boya izleri, bize bu erkeğin ölümden hemen sonra, daha doğrusu çürüyüp iskelet haline dönüşmeden önce aşı boyası ile boyandığını ve tümüyle alçı ile sıvandığından sonra mezara konulduğunu göstermektedir. Bu ilginç uygulama Aşıklı kazısında ortaya çıkarılan diğer bireylerde görülmemektedir. Kafatası ile gövde kemikleri toprak altında iyi korunamadıklarından, kemikler üzerinde hastalık izlerinin olup olmadığına dair herhangi bir gözlem yapılamamıştır.

Cafer Höyük: Malatya yakınlarında, Fırat nehri kıyısında kurulmuş olan Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmesidir (J.Cauvin, O.Aurenche 1985, 17). Kazı çalışmaları sırasında bir yapının taban altında aşağı yukarı 9 yaşlarında ölmüş ve büzülmüş konumda gömülmüş bir çocuğun oldukça iyi korunmuş halde iskeletine rastlanmıştır. Ölümden hemen sonra, çocuğun tüm yüzünün, alt çeneyle birlikte, alçılандığı saptanmıştır (J.Cauvin, O.Aurenche 1985, 17; M.Özbek 1991, 151). Diğer Neolitik yerleşmelerdeki uygulamalardan farklı olarak, ölünün üzerine aşı boyası serpilmemiştir. Cafer Höyük'te, Eriha, Abu Hurayra, Ain Ghazal, Tel Ramad ve Köşk Höyük'teki gibi alçılanmış tek kafatası bulunmamıştır.

Körtik Tepe: Körtik Tepe Diyarbakır ili Bismil ilçesi sınırları içinde yer alır (V.Özkaya 2004). Burada, Diyarbakır Müzesinin sorumluluğu ve Dicle Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünden Prof. Dr. Vecihi Özkaya'nın bilimsel başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 2000 yılından itibaren kurtarma kazılarına başlanmıştır. Körtik Tepe'de toplam 10 bireyin gömüldüğü basit toprak mezarlar bulunmuştur (M.Özbek 2005). Buluntulardan üçü erkek, üçü kadın, ikisi yeniyetme ve geri kalan ikisi de çocuklara aittir. 2002 kazı yılında ele geçmiş olan bir genç ka-

dın ile 13-14 yaşlarında ölmüş bir erkek çocuğun baş ve gövde kemiklerinde kalınlığı yer yer 15 mm yi bulan sıvaya rastlanmıştır (Res.4a, b, c, d). Hacettepe Üniversitesi Jeoloji Bölümünde analizi yaptırılan bu maddenin saf alçı olduğu anlaşılmıştır. Bu bireylerin, öldükten hemen sonra, vücutları çürümeden alçı ile tepeden tırnağa kaplanıp, aşı boyası sürüldükten sonra gömüldükleri belirlenmiştir. Nitekim, çocuğa ait iskelette, alçı katmanının altında el ve ayak bileklerindeki anatomik eklemleşmenin olduğu gibi korunduğu saptanmıştır. Alçılı olan iskeletlerle, alçısız diğer bireyler yerleşme içinde aynı yerde bulunmuştur; bunların arasında mezar tipleri bakımından herhangi bir ayırım yapılmamıştır.

Kafatası alçılama adetinin İsrail'deki gibi Anadolu'da da ne kadar yaygın olduğunu 2004 kazı mevsiminde Çatal Höyük'te Neolitik tabakada ele geçen erişkin bir bireye ait kafatası, açıkça kanıtlamaktadır. Köşk Höyük'tekine çok benzediği belirtilen bu uygulamanın ayrıntıları henüz yayınlanmamıştır².

3. Tartışma ve Sonuç

Türkiye ve Yakındoğu'da, bugünkü bilgilerimize göre, toplam 12 Neolitik yerleşiminde daha önceki çağlarda hiç olmayan ilginç bir ölü gömme uygulaması ile karşılaşmaktayız. Alçılanmış kafataslarının bulunduğu özellikle Eriha (İsrail) ve Ain Ghazal (Ürdün) gibi yerleşmelerde, aynı zamanda kafatası kültürünün varlığını gösteren diğer bulgulara da rastlanması oldukça dikkat çekicidir (G.O.Rollefson 1983, 45; G.Kurth, O.Röhler-Ertl 1981, 432). Sıvanmış kafataslarının biçimlendirilmemiş kafataslarıyla birlikte aynı mekanda bulunması ise; bu özel uygulamanın toplum için taşıdığı anlam bakımından birçok soruyu da beraberinde getirmektedir. Ölülere farklı gömüt uygulamasının temelinde ne gibi bir inanış yatmakta idi? Topluluk içinde bir statü farklılığı mı söz konusu idi? Böyle olsa bile, bu davranış Anadolu ve Yakındoğu'daki her Neolitik topluluk için geçerli olabilir miydi? Nitekim, Tel Ramad'da alçılanmış kafatasları da diğerleriyle aynı koşullarda gömülmüştü; hiçbirine farklı bir gömüt uygulaması yapılmamıştı (D.Ferembach 1969, 66).

Alçılı kafatasları sadece erişkinlere ait olmasına karşın, cinsiyet açısından herhangi bir ayırımın yapıldığını çağrıştıran kesin bir bulgu yoktur; her ne kadar çoğunlukla alçılanan kafatasları kadınlara (Tel Ramad ve Köşk Höyük) ait olsa da, erkek kafataslarının da bu ilginç uygulamaya maruz kaldığı anlaşılmaktadır (J.Anfruns 1993). Wright (1988, 54), alçılı kafataslarının genelde kadınlara ait olmasından hareketle Neolitik çağda bazı topluluklarda anaerkil bir yapının ege-men olduğunu ileri sürmektedir.

Az sayıdaki örnek (Köşk Höyük, Cafer Höyük) dışında kafataslarının genellikle alt çenesiz alçıldığı görülmektedir. Tel Ramad (D.Ferembach 1969) ve Eriha (G.Kurth, O.Röhrer-Ertl 1981, 436)'da üst ön dişlerin alındıktan sonra kafataslarının alçılanması ise yerel bir uygulama olup, nedeni anlaşılamamaktadır.

Neolitik Çağ'da Anadolu ve Yakındoğu'nun kimi köy toplulukları neden kafataslarında sadece yüz kısmını alçı ya da kil ile sıvıyorlardı? Araştırmacılar tarafından bir tür ölü gömme adeti gibi tanımlanan bu inanışın temelinde, acaba hayatta iken sahip olunan görünümü bazı özel konumdaki bireyleri kalıcı kılmak amacı mı yatıyordu? Ne siva olarak kullanılan madde-lerde, ne de uygulanan yöntem ve tekniklerde tam bir benzerlik bulunmaktadır (B.Arensburg, I.Herskovitz 1989); sadece bir bölgeden diğerine değil, bazen aynı bölge içinde bile alçılama yöntem ve tekniğinde farklılıklar dikkati çekmektedir. Öyle ki, sıvama tekniği, kullanılan renklendirici ve yüz düzeyinde gerçekleştirilen ayrıntılar oldukça çeşitlilik gösterir (A. M. T. Moore, T. I. Molleson 2000; G. O. Rollefson 1990). Tel Ramad (D.Ferembach 1969) ve Köşk Höyük (A.Öztan 2002)'teki kafatasları alçı ya da kil karışımı ile sıvanmışken, Nahal Hemar'da katran (bitümen) bu amaç için kullanılmış (B.Arensburg, I.Herskovitz 1989), Jericho'da ise bazı kafatasları yanmış kireçle biçimlendirilmiştir (W.D.Kingery et.al., 1988, 232). Bazı bölgelerde (Köşk Höyük, Tel Ramad) alçı ya da kil ile sıvanan kafatasları Abu Hureyra (A.M.T.Moore, T.I.Molleson 2000, 284) ve Çatal Höyük (J.Mellaart 1967, 208)'te gö-

rüldüğü gibi aşı boyası ya da zincifre (cinnabar) ile bo-yanmıştır. Eriha'da sıvanmış kafataslarından bazılarında göz çukurlarının bulunduğu yerlere deniz yumuşakçalarının kabukları yerleştirilmiştir. Salyangoz kabuğu kapalı gözü, iki kanatlı midye kabukları ise açık gözü simgelemek amacıyla kullanılmıştır (W.D.Kingery et.al., 1988, 232). Köşk Höyük'te de bu amaçla yuvarlak siyah taşlardan yararlanılmıştır (U.Silistrelili 1988, 62).

Wright (1988, 51), ölümden sonra kafatasını alçılama adetinin dinsel ya da büyüsel içerikli bir kült olabileceğini ileri sürmektedir. Sıvanmış kafataslarını 'asil baş' (noble head) diye niteleyen Wright, bu davranışın yerleşmenin saygın kişilerine (kadın ya da erkek) yönelik olduğunu söyler. Yakar ve Hershkovitz (1988, 59)'e göre, bu ölü gömme uygulaması iki farklı nedenden kaynaklanmış olabilir; ya bir zafer hatırası olarak düşmanı yendikten sonra bu zaferi canlı tutmak için alçılanarak özel bir yerde saklanan kafatasları, ya da ritüel anlamı olan ve kafataslarıyla simgeleştirilen, bir kabilenin veya bir ailenin tapınma kültü. Daha doğrusu, Silistrelili (1988, 1989)'nin de tanımladığı gibi bir tür "Atasal Tapınma". Nitekim, Köşk Höyük'te gün ışığına çıkan ve mekan içinde özenle hazırlanmış sekiyer üzerinde bulunduğu anlaşılan alçılanmış kadın ve erkek kafatasları, araştırmacıya göre, bir ata kültürünü (cult of ancestors) akla getirmektedir. Silistrelili'nin Köşk Höyük'teki gömüt adeti için öne sürdüğü bu görüş, benzer buluntulara rastlanan Yakındoğu'daki diğer Neolitik yerleşmeler (Eriha, Ain Ghazal, Beisamoun, Abu Hureyra) için çeşitli araştırmacıların (H.D.Bienert 1991; G.R.H.Wright 1988) ileri sürdüğü görüşlerle de paralellik göstermektedir. Köşk Höyük'te alçılanmamış kafataslarının da bulunduğu göz önünde bulundurulacak olursa, bu bölgede yaşamış olan halkın belki belirli bir soya veya mer-tebeye mensup bazı kimseler öldükten sonra kafatasları için özel ve ayrıcalıklı bir uygulama yaptığı düşünülebilir. Belki bir tür ölüm maskesi ile bu kişiler ölümsüzleştiriliyordu. Bonogofsky (2004), Köşk Höyük'te gün ışığına çıkarılan kil sıvalı kafataslarından hareketle bunların

normal gömü geleneğinin bir parçası olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ancak, bu davranışı, Bonogofsky (2004)'nin ileri sürdüğü gibi sadece bir ölü gömme adetiyle açıklamanın ne derece doğru olabileceğini sorgulamak gerekir. Bir ölünün basit bir toprak mezara sırt üstü ya da büzülmüş konumda yatırılması da bir ölü gömme adetidir. Bir ölünün açıkta bir süre bekletilip iskelet haline dönüştükten sonra kafatasının alınıp göz, burun, ağız ve kulakları alçı ile biçimlendirilip tüm yüzü kil ile sıvandığıktan sonra aşı boyası sürülerek bir seki üzerinde korunması ölü gömme adetinin de ötesinde, ancak ayrıcalıklı bir uygulama olarak tanımlanabilir. Bonogofsky (2004), Silistrelili (1988: 62)'nin ata kültürü 'ne ilişkin görüşüne katılmadığını belirtirken aynı düşünceyi paylaşan bu konuya eğilmiş birçok araştırmacıya (H.D.Bienert 1991) da ters düşmektedir. Bu uygulama aslında kafatası kültürü ile aynı kapsamda değerlendirilmelidir; nitekim Neolitik Çağ'la tarihlendirilen Çayönü yerleşmesinde, farklı yapı evrelerinde çeşitli ölü gömme adetlerine rastlanmış olmakla beraber (M.Özdoğan, A.Özdoğan 1998), 'Kafataslı Yapı' olarak adlandırılan anıtsal özel bir yapı içinde, aralarında çocukların da bulunduğu aşağı yukarı 70 bireye ait kafatası ele geçmiştir (M.Özbek 1988). Ain Ghazal (G.O.Rolfson 1983, 29), Eriha (G.Kurth, O. Röhrer-Ertl 1981, 432) ve Abu Hureyra (A.M.T. Moore, T.I. Molleson 2000, 284) Neolitik yerleşmeleri de kafatası kültürünü çağrıştıran örnekler vermiştir.

Yerleşik yaşama geçiş, mülkiyet kavramının ortaya çıkması ve tapınma örüntüsü arasındaki sıkı ilişki Neolitik dönemin başlangıcında hiç kuşkusuz yeni bir boyut kazanmıştır. Gerçekten de, hareketli bir yaşam tarzıyla simgelenen avcı-toplayıcı geçim ekonomisi, yerleşik düzenin temel oluşturduğu yeni bir ekonomik yapılanmaya dönüşürken, değer yargıları, inanç sistemleri, çevreyi algılayış biçimleri giderek köklü bir değişime uğramıştır. Bu da karmaşık bir sosyal örüntüye sahip toplulukları ortaya çıkarmıştır (O.Bar-Yosef 2003). 'Besin Üretimine Geçiş' ile birlikte insanoğlunun dünyaya, yaşama ve ölüme bakış açısında köklü değişimler oluşmuştur. Çayönü, Eriha, Ain Ghazal gibi ilk Neolitik top-

luluklarda tanık olduğumuz kafatası kültürü gibi, sıvanmış kafataslarıyla simgelenen ve genellikle Çayönü dışında aynı bölgelerde ortaya çıkan, Silistrelili (1988) ve Bienert (1991)'in tanımlamasıyla 'ata kültürü', işte bu önemli kültürel değişime paralel olarak gelişen adetlerden biridir. Kafatasını alçılama geleneğini de Yakındoğu'da Neolitik yaşamın en ilginç uygulamalarından biri olarak sayabiliriz.

Neolitik Çağ'da, alçılanmış kafatasları dışında, çürüyüp iskelet haline gelmeden önce tüm vücudun da alçı ile sıvandığı bazı örneklerle rastlamaktayız. Bu tür buluntular; Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait olan Aşıklı (Aksaray), Körtik Tepe (Bismil) ve Abu Hureyra (Suriye)'den gelmektedir. Körtik Tepe (Özbek 2005)'de bir genç kadın ile 13-14 yaşlarında ölmüş bir erkek çocuğun vücutları, ölümden hemen sonra aşı boyası serpilip baştan ayağa alçı ile sıvanmıştır. Sadece kafatasına yönelik bir alçılama olmadığına göre, bu ölü gömme uygulamasının farklı bir amacı olmalıydı. Körtik Tepe'li bu iki birey acaba kronik seyreden bir enfeksiyonel hastalığın sonucunda ölmeleri nedeniyle hijyenik bir kaygıdan dolayı tecrit edilmek için mi alçılanmışlardı? 13-14 yaşlarında ölmüş olan çocuğun kafatasında yer yer gözenekli yapıya ve göz çukurları tavanında *cribra orbitalia*'ya rastladık (Özbek, 2005). Ancak, diploe kalınlaşmasının olmaması, uzun kemiklerin röntgenlerinde kortikal incelleme ve ilik kanalı genişlemesinin görülmemesi, genetik kökenli bir anemi olan talasemi (Akdeniz kansızlığı) olasılığını zayıflatmaktadır (P.Stuart-Macadam 1992). Bu durumda, kemiklerdeki patolojik lezyonların nedeni malarya veya barsak enfeksiyonlarına yol açan parazit ya da çeşitli enfeksiyonel hastalıklara yol açan bakteriler olabilir. Ergenlik çağı başında yaşamını yitiren bu alçılanmış Körtik Tepe'li gencin tibiasına ait röntgen filminde distal metafiz bölgesinde en az sekiz adet büyüme yavaşlaması çizgisine (Harris lines) rastlanması, sağlığında yakalandığı ve uzun yıllar kronik halde seyreden enfeksiyonu akla getirmektedir. Çok sayıdaki büyüme yavaşlaması çizgilerinden anlaşılacağı üzere, bu gen-

cin sağlığı zaman zaman düzelmiş, ama hiçbir zaman tümüyle iyileşmemiştir. Genç erişkin yaşta ölen kadına gelince, kafatasında genellikle ciddi demir eksikliğinden kaynaklanan kansızlığın yol açtığı patolojik oluşumlar görülür. Kafatası kemiklerinde diploe kalınlaşması (porotic hyperostosis) meydana gelmiştir. Kemik iliğinin üretildiği kısımlardan biri olan ve ağımsı bir yapıya sahip diploe'nin kalınlaşması hastalığın erken çocukluk evresinde geliştiğini akla getirir. Özellikle kafatasındaki gözenekli yapı ve kemik kalınlaşması ilk bakışta bir hemolitik anemiyi düşündürmektedir (J.L.Angel 1967; A.Ascenzi,P.Balistreri1977). Çeşitli barsak parazitlerinin, sıtma hastalığından sorumlu parazitlerin veya bakterilerin yol açtığı enfeksiyonlar vücudun demir metabolizmasını bozarak ciddi demir eksikliğini ortaya çıkarır ve giderek bağışıklık sistemini zayıflatır. Bununla birlikte, yukarıda belirtilen hastalıklar Körtik Tepe'li diğer bireylerde olduğu gibi, (onlar neden alçılanmamışlardı?) Anadolu'daki birçok iskelet topluluğunda sıklıkla karşılaşılan sağlık sorunlarıdır. Dolayısıyla, iki bireyin alçılanmasının bu hastalıklarla doğrudan ilişkisi kurulamaz. Kaldı ki, Aşıklı'da (Özbek 1998) da, Körtik Tepe'de olduğu gibi, alçıyla biçimlendirilmiş

kafataslarının yanı sıra, çok sayıda normal ve hastalık izleri taşıyan iskeletler bulunmaktadır. Ama, bunların hiç biri alçı ile sıvanmamıştır. O halde, bu davranışın amacı, hastalık dışında başka bir nedene bağlı olmalıdır. Burada önemle hatırlatmak gerekir ki, Abu Hureyra'da 10 no.lu yapı evresinde iskelet kalıntularına rastlanmış olan 12 yaşlarındaki bir çocuğun vücudu, tıpkı Aşıklı (erkek) ve Körtik Tepe'deki (13-14 yaşında erkek çocuk) bireyler gibi, alçı ile tepeden turnağa sıvanmıştır. Alçı sıvanın üzerine de zincifre (cinnabar) sürülmüştür. Abu Hureyra çocuğunun, alçıldıktan sonra ayrıca hasıra sarılarak hocker konumunda, derin olmayan bir toprak mezara gömüldüğü anlaşılmaktadır (A.M.T.Moore, T.I.Molleson 2000). Mezar, aynı yerleşmedeki diğerlerinden farksızdır. Tüm bedeni alçılama adetinin bu Neolitik Çağ köylerinde aynı amaçla mı yapıldığı bilinmemektedir. Suriye ve Anadolu'nun bugünkü politik sınırların olmadığı dönemdeki coğrafi bütünlüğü göz önüne alınırsa, bu uygulamanın ortak bir geleneği yansıttığını düşünebiliriz. Ancak, farklı uygulamaların aynı amaca yönelik olarak yapılabileceği gibi, aynı uygulamanın farklı amaçlar için de yapılmış olabileceği göz ardı edilmemelidir.

NOTLAR

1 Bunlarla ilgili ayrıntılı bir çalışma, bu satırların yazarı ile, Hacettepe Üniversitesi-Antropoloji Bölümü Öğretim Görevlisi Ö. Dilek Erdal tarafından yayına hazırlanmaktadır.

2 Prof. Aliye Öztan ile kişisel görüşme.

KAYNAKÇA

- ANFRUNS, J., T. MAJO, J. I. OMS, 1993
"Nuevas Aportaciones Sobre la Antropología de Tell Ramad (Siria)", *Departamento de Biología Animal. Laboratorio de Antropología Universidad de Barcelona*, Española, 1-9.
- ANGEL, J.L., 1967
"Porotic Hyperostosis or Osteoporosis Symmetrica" *Diseases in Antiquity*. (Eds.) D. BROTHWELL, A.T. SANDISON, Springfield, IL, C.C. Thomas, 378-389.
- ARENSBURG, B., I. HERSHKOVITZ, 1989
"Artificial Skull Treatment in the PPNB Period: Nahal Hemar" *People and Culture in Change* (Ed.) I. HERSHKOVITZ, Oxford, BAR International Series, 115-131.
- ASCENZI, A., P. BALISTRERI, 1977
"Porotic Hyperostosis and the Problem of Origin of Thalassemia in Italy". *Journal of Human Evolution* 6, 595-604.
- BAR-YOSEF, O., 2003
"Early Neolithic Stone Masks" *Köyden Kente Yakınlığı'nda İlk Yerleşimler* (From Village to Cities. Early Villages in the Near East). (Eds.) M. ÖZDOĞAN, H. HAUPTMANN, N. BAŞGELEN, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 73-86.
- BIENERT, H.D., 1991
"Skull Cult in the Prehistoric Near-East". *Journal of Prehistoric Religion* 5, 9-23.
- BONOGOPSKY, M.,
2001 "Cranial Modeling and Neolithic bone Modification at Ain Ghazal: New Interpretations", *Paleorient*, 27/2, 141-146.
2004 "A Bioarchaeological Study of Plastered Skulls from Anatolia: New Discoveries and Interpretations", *International Journal of Osteoarchaeology* (baskıda).
- BUTLER, C., 1989
"The Plastered Skulls of Ain Ghazal: Preliminary Findings", *People and Culture in Change*. (Ed.) I. HERSHKOVITZ, Oxford, BAR International Series, 141-145.
- CAUVIN, J., O. AURENCHE, 1985
"La Campagne de Fouilles 1984 à Cafer Höyük" VII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 17-21.
- DE CONTENSON, H., VAN LIERE, W.J., 1966
"Seconde Campagne à Tell Ramad 1965", *Annales Archaeologiques Arabes Syriennes* 16, 167-174.
- ESİN, U.,
1991 "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazısı 1989", *Türk Arkeoloji Dergisi* 39, 1-34.
1994 "Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük", *XI. Türk Tarih Kurumu Kongresi* 1, 29-38.
- FEREMBACH, D., 1969
"Etude Anthropologique des Ossements Humains Neolithiques de Tell Ramad (Syrie)", *Annales Archaeologiques Arabes Syriennes* 19, 49-70.
1985 "Quelques Coutumes et Modes Préhistoriques Intéressant le Crane", *Arqueologia Portugal. Especial Jean Roche*, 1, 12, 47-56.
- FEREMBACH, D., M. LECHEVALIER 1973
"Decouverte de Deux Cranes Sumodelés dans une habitation du VIIème millénaire à Beisamoun. Israel" *Paleorient* 1, 223-230.
- GARFINKEL, Y., 1994
"Ritual Burial of Cultic Objects: The Earliest Evidence", *Cambridge Archaeological Journal* 2, 159-188.
- GEBEL, H.G., B.D. HERMANSEN, C.H. JENSEN, 2002
Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic. Berlin, Ex Oriente. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 8.
- GOREN, Y., A.N.GORING-MORRIS, I. SEGAL, 2001
"The Technology of Skull Modelling in the Pre-Pottery Neolithic B (PPNB): Regional Variability, the Relation of Technology and Iconography and their Archaeological Implications". *Journal of Archaeological Science* 28, 671-690.
- GRIFFIN, P.S., C.A. GRISSOM, G. ROLLEPSON 1998
"Three Late Eight Millenium Plastered Faces from Ain Ghazal, Jordan", *Paleorient* 24/1, 59-70.
- KENYON, K.M., 1981
Excavations at Jericho. The Architecture and Stratigraphy of the Tell. Vol.III. London, British School of Archaeology in Jerusalem.
- KINGERY, W.D., P.B. VANDIVER, M. PRICKETT, 1988
"Beginings of Pyrotechnology. Part II. Production and Use of Lime and Gypsum Plaster in the Pre-Pottery Neolithic Near East", *Journal of Field Archaeology* 15, 219-244.
- KUIJT, I., 2000
"Keeping the Peace: Ritual, Skull Caching and Community Integration in the Levantine Neolithic" *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organisation, Identity and Differentiation*. New York, Kluwer Academic, 137-162.
- KURTH, G., O. RÖHRER-ERTL, 1981
"On the anthropology of the mesolithic to chalcolithic human remains from the Tell es-Sultan in Jericho, Jordan". *Excavations at Jericho*, (Ed.) K.M. KENYON, Jerusalem: British School of Archaeology. Appendix B, 432-440.
- LEMORT, F., 1994
"Les sépultures", *Fouilles Recentes a Khirrokita (Chypre)*, 1988-1991, (Ed.) A. LE BRUN., Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 10, 157-198.
- MELLAART, J., 1967
Çatal Höyük, A Neolithic Town in Anatolia, Thames and Hudson, London.
- MOORE, A.M.T., T.I. MOLLESON, 2000
"Disposal of the dead", *Village on the Euphrates*, (Eds.)A.M.T. MOORE, G.C. HILLMAN, A.J. LEGGE, Oxford, University Press, 277-299.
- ÖZBEK, M.,
1988 "Culte des cranes humains a Çayönü", *Anatolica* XV, 127-137.
1991 "Etude anthropologique de l'enfant de Cafer Höyük (Neolithique, Turquie)", *Cahiers de l'Euphrate* 5-6, Recherche sur les Civilisations, Paris, 151-159.
1998 "Human skeletal remains from Aşıklı, a neolithic village near Aksaray, Turkey", *Light on Top of the Black Hill. Studies presented to Halet Çambel*. (Eds.) G. ARSEBÜK, M. J. MELLINK, W. SCHIRMER, Ege Yayınları, İstanbul, 565-579.
2005 "Körtik Tepe'de İnsan Sağlığı", *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 41-52.
- ÖZDOĞAN, M., A. ÖZDOĞAN,
1990 "Çayönü: A conspectus of recent work", *Préhistoire du Levant*. (Eds.) O. AURENCHE, M.C. CAUVIN, P. SANLAVILLE, 387-396. CNRS. Lyon. Fransa.
1998 "Buildings of cult and cult of buildings", *Light on top of the Black Hill. Studies presented to Halet Çambel*. (Eds.)G. ARSEBÜK, J.M. MELLINK, W. SCHIRMER, Ege Yayınları. İstanbul, 581-593.
- ÖZKAN, S., 2002
"Köşk Höyük Kemik Eserleri", *Anadolu Araştırmaları*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi XVI, 509-525.
- ÖZKAN, S., E. FAYDALI, A. ÖZTAN, 2001
"Köşk Höyük 2000 Yılı Kazıları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 335-342.
- ÖZKAYA, V., 2004.
"2002 Yılı Körtik Tepe Kazısı", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1. Cilt, 103-116.
- ÖZTAN, A., 2002
"Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *TÜBA-AR* V, 55-69. İstanbul.
- ÖZTAN, A., S. ÖZKAN, 2003
"Çizgi ve Nokta Bezeli Köşk Höyük Seramikleri", *From Villages to Towns. Studies Presented to Ufuk Esin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 447-458.

ROLLEFSON, G.O.,

1983 "Ritual and ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)", *Paleorient* 9 (2), 29-38.

1990 "A Plastered Human Skull from Neolithic Ain Ghazal, Jordan", *Journal of Field Archaeology* 17/1, 107-110.

SİLİSTRELLİ, U.,

1988 "1987 Köşk Höyük", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı* 61-67.

1989 "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezelı Vazolar", *Bellefen*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 206, 361-374.

SIMMONS, A.H., A. BOULTON, C. BUTLER,

Z. KAFABI, G. ROLLEFSON, 1990

"A Plastered Skull from Neolithic Ain Ghazal, Jordan", *Journal of Field Archaeology* 17,107-110.

STORDEUR, D., 2003

"Tel Aswad", *Paleorient* 29/2, 109-115.

STROUHAL, E. 1973

"Five Plastered Skulls from Pre-Pottery Neolithic B. Jericho. Anthropological Study", *Paleorient* 1, 231-247.

STUART-MACADAM, P., 1992

"Anemia in past human populations". *Diet, Demography and Disease*. (Eds.) P. S. MACADAM, S. KENT, Aldine de Gruyter, 151-167.

WRIGHT, G.R.H., 1988

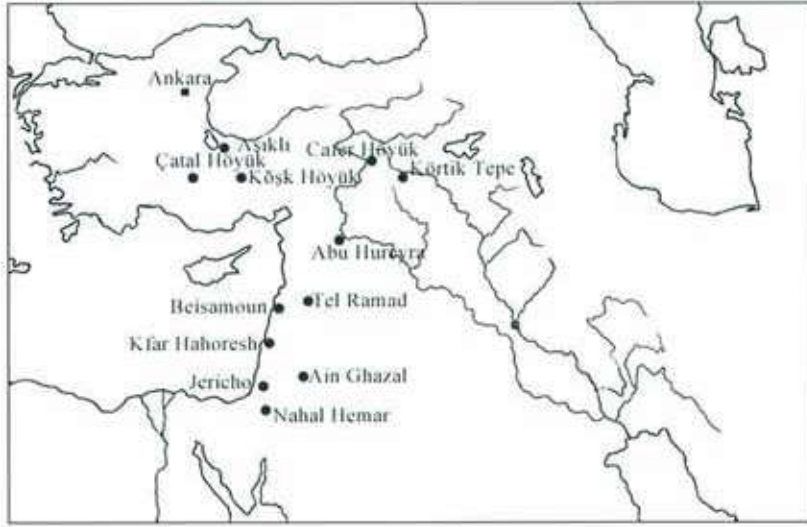
"The Severed Head in Earliest Neolithic Times". *Journal of Prehistoric Religion* 11, 51-56.

YAKAR, J., 1991

Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period. Institute of Archaeology, (Monograph series No 9) Tel Aviv University, Tel Aviv.

YAKAR, J., I. HERSHKOVITZ, 1988

"The Modelled Skulls in Nahal Hemar Cave" (Ed.) O. BAR-YOSEF, D. ALON, (Atiqot 18). Israel Department of Antiquities and Museums, Jerusalem, 59-63.

Res.1: Alçılama geleneğinin gözlemlendiği Neolitik köy yerleşmeleri

Res.2a: Köşk Höyük'ten (Niğde) kil sıvalı kafatası (2000/1)

Res.2b: Köşk Höyük'ten (Niğde) kil sıvalı kafatası (2000/2)

Res.3a: Aşıklı Höyük'ten (Aksaray) orta yaşlarda bir erkeğin (SK 114) uyluk kemiğindeki siva izleri

Res.3b: Aşıklı Höyük'ten (Aksaray) SK 114 no.lu iskeletin uyluk kemiğindeki siva izlerinin detay görünümü

Res.3c: Aşıklı Höyük (Aksaray) SK 114 no.lu iskeletin kaval kemiğindeki siva izleri

Res.3d: Aşıklı Höyük (Aksaray) SK 114 no.lu iskeletin üst kol kemiğindeki siva izleri

Res.4a: Körtik Tepe'den (Diyarbakır) 13-14 yaşlarında bir erkeğin alçıyla sıvanmış iskelet kalıntılarının genel görünümü

Res.4b: Körtik Tepe'den (Diyarbakır) aynı iskeletin topuk kemiğindeki aşı boyası ve siva izleri

Res.4c: Körtik Tepe'den (Diyarbakır) aynı iskeletin kafatasındaki siva izleri

Res.4d: Körtik Tepe'den (Diyarbakır) aynı iskeletin uyluk kemiğindeki aşı boyası ve siva izleri